

Дьячок Н. В.,
доктор філологічних наук,
професор кафедри загального та слов'янського мовознавства
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ЯВИЩЕ УНІВЕРБАЦІЇ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЛІНГВАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

Анотація. Статтю присвячено визначенню універсального для слов'янських мов явища універбації. Об'єктом аналізу є універбалізаційні процеси у їх різноманітності. Охарактеризовано відповідності «словосполучення – слово» досліджуваного типу, які є формами абстрактної лексичної одиниці, що називається номінатемою і характеризується низкою формальних і семантичних особливостей, притаманних лише зазначеним лексичним структурам.

Ключові слова: деривація, мотивація, номінатема, номінація, слово, словосполучення, універб, універсалізація.

Постановка проблеми. Глобальний світогляд сучасного філолога-славіста формується завдяки актуалізації класичних уявлень про лінгвальні процеси та закони через удосконалення, обґрунтоване переосмислення цих уявлень, а також введення до наукового обігу нових понять, дефініцій, методів аналізу мовних і мовленнєвих явищ.

Новий підхід до дослідження явища універбації, яке є характерним для слов'янських мов, видається досить значущим не лише з погляду його релевантності, але й із позицій необхідності розмежування принципів мовної і мовленнєвої номінації.

Такий підхід є актуальним через низку факторів: 1) розвиток антропоцентричного погляду на мову передбачає введення до наукового обігу нових категорій і понять у сфері теорії номінації, одним із яких є поняття номінатема; 2) номінатема як базова одиниця мови має значний евристичний потенціал для сучасної теорії номінації, відкриває нові перспективи для пояснення динамічних процесів у системі номінації; 3) поява в мовленні великої кількості універбів вимагає їх різноаспектного вивчення: ототожнення цих одиниць на відповідному рівні, побудови моделей їх відтворення і закріплення в мовленні й мові, дослідження їх організації та типологічних ознак; 4) визначення номінативного статусу різних груп універбів стає основою становлення актуальних моделей і тактик універбальної номінації у слов'янських мовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під терміном «універбація» розуміють творення слова на основі одного з компонентів найменування, що передається поєднанням слів: рос. *неотложка – неотложная помощь, короткометражка – короткометражный фильм, молодежка – молодежная газета*; болг. *кабеларка – кабелна телевизия, мобилка – мобилен телефон, офшорка – офшорна държава*; слвц. *обувачка – obuvacia izba, mobil – mobilny telefon*; польськ. *mikrofalowka – mikro falowa piec* тощо. У цьому значенні використовуються й інші терміни. О.А. Земська, М.В. Китайгородська, Є.М. Ширяев, автори монографії «Русская разговорная речь», зараховують подібні утворення до явищ семантичного стягнення, чи семантичної конденсації, розуміючи під цим процеси, пов'язані з утратою семантичної розчленованості комплексних найменувань, що складаються із двох і більше лексем. В.М. Немченко творення

похідних слів у результаті еліпсису твірного словосполучення водночас із суфіксацією називає стягненням. За такого розуміння універбація являє собою компресію мотивувального словосполучення, зокрема фразеологізму, що супроводжується входженням його семантики у вихідний варіант, отриманий внаслідок афіксальної деривації. Таке явище обов'язково має супроводжуватися наявністю в мові двох формально пов'язаних номінативних одиниць із тотожною семантикою: розчленованою (аналітичною) та нерозчленованою (синтетичною).

Лінгвісти зазвичай відносять утворення на зразок рос. *генералка (генеральная репетиция), прогрессивка (прогрессивная зарплата), зачетка (зачетная книжка)*, болг. *портал (портален сайт), сапунка (сапунен телефон)*, слвц. *mikrovltnka (mikrovltnna piecka)* до компресивного словотворення (О.А. Земська, О.С. Кубрякова, В.В. Лопатін, Н.О. Янко-Триницька), розглядають їх як вияв загального закону втрати формальної і семантичної розчленованості, називають суфіксальними універбами (Л.І. Осипова), визначають їх як один із випадків лексичної конденсації (І.О. Устименко) тощо. Але всі дослідники сходяться на думці щодо дериваційного характеру досліджуваного явища, хоча тотожність семантики словосполучення і слова, яке йому відповідає, дозволяє зробити припущення про те, що між словосполученням і словом реалізуються відношення далеко не словотвірні, і саме тому ці відношення не призводять до виникнення нових номінативних одиниць.

Метою статті є визначення універсального для слов'янських мов явища універбації.

Виклад основного матеріалу. Доволі часто висловлюється думка про те, що між вихідним словосполученням і його конденсатом існують відношення похідності, тобто зовнішньої вмотивованості. Але якщо виходити з того, що під зовнішньою вмотивованістю розуміють відношення між двома номінатемами, значення однієї з яких (похідної) формується значенням іншої (твірної), але не збігається з ним, можемо констатувати: у наведених вище прикладах між твірною і похідною одиницями не існує відношень зовнішньої словотвірної мотивації. Це можна підтвердити такими спостереженнями:

1) значення слова в такому разі не визначається через значення словосполучення, а абсолютно збігається з ним (укр. *мазана хата* і *мазанка*, *жінка-лікар* і *лікарка*, рос. *железная дорога* і *железка*, *карта пополнения счета* і *пополняшка*, слвц. *letenka* і *cestovny listok na lietadlo, utyvacka* і *utyvaci stroj*);

2) за модифікації подібного типу не відбувається і граматичних змін (спостерігаємо граматичну – родову – тотожність головного слова вихідного словосполучення й відповідного універба: рос. *мобильный телефон – мобильник, кожаная куртка – кожанка*, болг. *найлонка – найлонова торбичка, форумка – участничка във форум*, слвц. *mikrovltnka – mikrovltnna piecka*; випадки типу рос. *мобильный телефон – мобилка, мобила, ко-*

жаный плац – кожанка, капитальный ремонт – капиталка, укр. мобільний телефон – мобіла, шкіряний плац – шкірянка, слвц. *letenka – cestovny listok na lietadlo, utyvacka – utyvaci stroj* розглядаємо як специфічні вияви універсальної аналогії).

Таким чином, можна стверджувати, що між словосполученням і його словесним еквівалентом реалізуються словотвірні, але не зовнішні, дериваційні, а внутрішні, міжгласові мотиваційні відношення.

Тому маємо запропонувати єдиний термінологічний еквівалент наведеному процесу й тим одиницям, що постають внаслідок цього процесу. Видається доречним розглядати кожен «дериват» як універбалізований дублет словосполучення, тобто слово, що виникло в результаті вербальної інтерпретації словосполучення, має абсолютно тотожне словосполученню лексичне і граматичне значення та синтаксичну функцію. Таку універбалізаційну пару ми визначаємо як номінатему на зразок «словосполучення + еліптичний універб». Вона входить до розряду структурних різновидів номінатем з доміантою-словосполученням, тобто є одиницею, семантично тотожною словосполученню.

Слово, що виникло внаслідок універбації, нарівні зі словосполученням є дублетом номінатем, до складу якої входять обидві ці одиниці. Саме ж перетворення словосполучення на слово має визначитися не як деривація і не як лексикалізація, що передбачає семантичний розвиток мовленнєвої реалізації вихідної номінатем і руйнування її актуальної тотожності, а як універбалізація, яка характеризується не зміною, а збереженням семантики словосполучення в новоутвореному слові.

Отже, як універб ми розглядаємо семантично і граматично тотожне певному словосполученню слово, що може стилістично відрізнятися від цього словосполучення ознаками розмовності, сленговості або стилістично збігатися з ним. Таке слово, як і словосполучення, є дублетом однієї номінатем.

Останнім часом у слов'янських мовах з'являється велика кількість суфіксальних універбів, мотивованих словосполученням, або ж, згідно із прийнятою нами термінологією, слів, тотожних вихідному словосполученню (вербальних еквівалентів словосполучень, вербальних реалізацій номінатем на кшталт «словосполучення + універб»).

Мотивація (вмотивованість) є семантичною зумовленістю значення похідного слова значеннями його складників; в акті словотворення одні одиниці є джерелом вмотивованості, а інші – результативні – розглядають як зумовлені мотиваційні. Але в нашому випадку вмотивованість є не зовнішньою (словотвірною), а внутрішньою (формотвірною). Факт вмотивованості може бути втілений у двох основних моделях формування універбів:

1) $\underline{1} + 2 = \underline{3}$, де $\underline{1}$ – основа залежного елемента вихідного словосполучення, що імітує твірну, 2 – суфікс, що імітує словотвірний, до якого синтезувався головний елемент вихідного словосполучення, 3 – основа вербалізованого еквівалента вихідного словосполучення, що імітує похідну;

2) $\underline{1} + 2 = \underline{3}$, де $\underline{1}$ – основа головного елемента вихідного словосполучення, що імітує твірну, 2 – суфікс, що імітує словотвірний, до якого синтезувався залежний елемент вихідного словосполучення, 3 – основа вербалізованого еквівалента вихідного словосполучення, що імітує похідну.

Варто також відзначити факт існування двох основних правил виникнення вербалізованих дублетів конкретних словосполучень:

1) твірним є залежний елемент словосполучення, тоді як головний елемент синтезується зі словотвірним афіксом;

2) твірним є головний елемент словосполучення, якщо залежний елемент синтезується зі словотвірним афіксом.

Найменування у формі словосполучення може, як відомо, репрезентувати три типи елементарних відношень між головним і залежним словом: узгодження, керування і прилягання. Ті самі найменування у формі похідних слів можуть втілювати: 1) поєднання основи із суфіксом, 2) поєднання основи із префіксом, 3) різні види складання, 4) субстантивізацію або 5) ті чи інші комбінації попередніх чотирьох типів.

Стосовно досліджуваних нами одиниць можемо відзначити, що дублетами номінатем типу «словосполучення + універб» є словосполучення, що характеризуються відношеннями узгодження (рос. *взрывчатое вещество, планшетный компьютер, аварийная машина*; укр. *мазана хата, обмінний пункт*; болг. *скупчен човек, стационарен телефон, ефирна телевизия*; слвц. *mikrovlna piecka*, польськ. *mikro falowa piec*) й керування (рос. *сотрудник ГАИ, дочь царя*; укр. *донька царя*, болг. *участничка във форум*; слвц. *poplatok za stravu*), а також відповідні їм вербалізовані елементи (універби), що характеризуються поєднанням основи із суфіксом (рос. *взрывчатка, планшет, аварийка, гаишник, царевна*; укр. *мазанка, обмінник, царівна*; болг. *форумка, скупчяга, стационарка, ефирка*; слвц. *mikrovlna, stravne*; польськ. *mikrofalowka, nadglowic sie*).

Існують три основні причини появи універбів у слов'янських мовах. По-перше, компресія у словотворенні, яке характеризується явищем внутрішньої вмотивованості, пояснюється дією закону економії мовленнєвих засобів, що особливо виразно виявляється в розмовному мовленні. По-друге, універби з'являються задля позначення нових реалій, що потребують відповідних найменувань. По-третє, виникає комунікативна (стильова) необхідність для зміни назви наявного явища. Ідеться, наприклад, про номінації у сфері жаргонної стилістики: *зачетная книжка – зачетка, студенческий билет – студак, курсовая работа – курсач* (студ.). Окрім комунікативних факторів, на такі зміни можуть впливати фактори політики, економіки, престижу тощо. Також явище універбації свідчить не лише про економію мовленнєвих зусиль, а й про прагнення мови до «слівності», про тенденцію до синтетизму чи принаймні до урівноваження аналітизму й синтетизму.

Активізація процесів універбації зумовлена також і деякими внутрішньолінгвістичними факторами. Вважають, що універбація є окремим виявом однієї із загальних тенденцій у розвитку мови, зокрема тенденції до регулярності внутрішньомовних відношень, до формування мовного автоматизму. Окрім того, ця активізація викликана дією одного з основних законів розвитку лексики – прагненням до подолання внутрішнього протиріччя між розчленованістю форми найменування та єдністю його значення.

Разом із зазначеними причинами, що сприяють розвитку процесів універбації, суттєву роль відіграє також психологічний чинник – чинник саморегуляції кількості морфем і складів у слові в оптимальних для оперативної пам'яті людини межах. Об'єм оперативної пам'яті людини накладає обмеження як на кількість морфем у слові, тобто на його глибину, так і на кількість складів у ньому, тобто на його довжину. Наприклад, більшість слів сучасної російської мови міститься в інтервалі від 2 до 5 морфем і від 2 до 5 складів, із чого було зроблено висновок, що ці параметри визначають оптимальну для опера-

тивної пам'яті глибину й довжину слів російської мови. Саме таким оптимальним параметрам відповідає глибина й довжина універбів.

Висновки. Отже, дослідження явища універбації у слов'янських мовах сприяє розвитку сучасної теорії номінації в антропоцентричному напрямі, створює підґрунтя для системного опису одиниць різної форми, дає інструмент для моделювання динамічних процесів. Цим закладається нова база для подальшого розвитку теорії синхронної і діахронної номінації. Матеріал дослідження – незліченна кількість універбів – дає підстави для розмежування засад слово- й формотворення, побудови словників різних типів, зіставлення лексичних і морфологічних систем різних мов.

Література:

1. Земская Е.А. Русская разговорная речь / Е.А. Земская, М.В. Китайгородская, Е.Н. Ширяев. – М. : Наука, 1981. – 276 с.
2. Кубрякова Е.С. Язык и знание: на пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения: роль языка в познании мира / Е.С. Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
3. Лопатин В.В. Суффиксальная універбація и смежные явления в сфере образования новых слов / В.В. Лопатин // Новые слова и словари новых слов. – Ленинград : Наука, 1978. – С. 72–80.
4. Немченко В.Н. Современный русский язык. Словообразование : [пособ. для филолог. спец. ун-тов] / В.Н. Немченко. – М. : Высшая школа, 1984. – 256 с.
5. Осипова Л.И. Суффиксальная універбація как продуктивный способ образования новых слов в русской разговорной речи / Л.И. Осипова // Русский язык: исторические судьбы и современность : II Международ. конгресс исслед. рус. языка (18–21 марта 2004 г) : тезисы докладов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.philol.msu.ru/~rlc2004/ru/participants/psearch.php?pid=12514>.

6. Устименко И.А. Явление семантической конденсации в русском словообразовании : [монография] / И.А. Устименко. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2007. – 132 с.
7. Янко-Триницкая Н.А. Словообразование в современном русском языке / Н.А. Янко-Триницкая. – М. : Индрик, 2001. – 504 с.
8. Янко-Триницкая. – М. : Индрик, 2001. – 504 с.

Дьячок Н. В. Явление універбації как составляющая славянского лингвального пространства

Аннотация. Статья посвящена определению явления універбації, которое универсально для славянских языков. Объектом анализа выступают універбализационные процессы в их разнообразии. Характеризированы соответствия «словосочетание – слово» исследуемого типа, что являются формами абстрактной лексической единицы, которая именуется номинатемой и характеризуется целым рядом формальных и семантических особенностей, присутствующих только указанным лексическим структурам.

Ключевые слова: деривация, мотивация, номинатема, номинация, слово, словосочетание, універб, універбализация.

Diachok N. Univerbation as an element of Slavonic lingual space

Summary. The article deals with definition of univerbation, which is universal phenomenon for Slavonic languages. Object under analysis is univerbalizing processes in the context of their diversity. «Word combination-word» parallels of the type under analysis are forms of abstract lexical unit called nominatheme characterizing by a number of formal peculiarities and semantic ones typical for the lexical structures only.

Key words: derivation, motivation, nominatheme, nomination, word, word combination, univerb, univerbalization, univerbalization models.